

Mají zvířata (a lidé) duši?

Vyřešení prastaré otázky existence duše možná brání jen **nedostatek naší představivosti**. Ostatně i v materiálním světě existuje spousta neuvěřitelných věcí – třeba v biologii.

VÁCLAV HOŘEJŠÍ
imunolog

Ve škole nám soudružka učitelka říkala, že zvířata jsou jen jakési živé automaty, které se řídí vrozenými automatickými a instinkty. Tím se prý zásadně liší od lidí, kteří jednají vědomě. Něco podobného nám říkal při hodinách náboženství (ano, počátkem 60. let jsme ještě mohli chodit na tento nepovinný předmět!) i pan farář – lidé jsou prý na rozdíl od zvířat obdařeni nesmrtelnou duší.

Tyto názory mi připadaly celkem rozumné – vyrůstal jsem na venkově a slepice, králíci, prasata, ovce, ba ani psi u boudy mi nepřipadali jako příliš oduševnělí tvorové. Teprve později jsem změnil názor – jednak pod vlivem naší fenky (tibetský teriér) Kiry, (která nás po téměř šestnácti letech společného soužití před několika roky navždy opustila), ale také pod vlivem výsledků několika světových etologů dokumentujících překvapivě duševní schopnosti různých druhů zvířat. Nejimpozantnější jsou jistě výsledky řady primatologů dokazující, že se lidopříbuzní opice, konkrétně gorily, mohou naučit docela dobře posunkové řeči hluchoněmých a vyjadřovat v ní i poměrně komplikované věci, a dokonce i některé abstraktní pojmy.

Hloupí lidé, ne stroje

Musím tedy velice souhlasit s výrokem kolegy Jana Zrzavého, že „zvířata jsou hloupí lidé, nikoliv stroje“. Každý, kdo nepředpojatě pozoruje chování například psů, musí uznat, že se většinou chovají skoro stejně jako malé děti nebo duševně zaostalí lidé – mají evidentně všechny lidské emoce a projevují je mnohem intenzivněji než většina lidí, ale chybí jim lidský intelekt. Projevují se tedy skutečně jako „hloupí lidé“.

Pokud by pokus opravdu prokázal fenomén „tuláka po hvězdách“, mělo by to zásadní a dalekosáhlé důsledky pro monistický přírodovědecký koncept světa

Kdybychom si seřadili všechny lidské bytosti podle míry jejich duševních schopností, třeba podle něčeho jako onen trochu problematický faktor IQ, dostali bychom spojitou křivku začínající u nuly (politováníhodní těžce postižení jedinci bez jakýchkoli duševních projevů, schopní pouze základních fyziologických funkcí), pokračující přes oblast velmi nízké inteligence (která ale může být provázena normálně vyvinutými emocionálními schopnostmi) k oblastí většinových „normálních lidí“ až k výšinám genií. Myslím, že na této křivce bychom našli body docela dobře odpovídající duševní úrovni hlemýždě (ony nešťastné „vegetativní“ lidské bytosti), potkana, psa, delfína či gorily cvičené v posunkové řeči. Samozřejmě i ten nejchytřejší pes či gorila by byli daleko za být jen podprůměrným dospělým člověkem, ale totéž samozřejmě platí i o všech malých dětech. Často se říká, že chytrý pes nebo lidoop jsou svými duševními schopnostmi srovnatelní dejme tomu s dvou- nebo tříletým dítětem.

Všem lidským bytostem přiznáváme právo na úctu k jejich životu a říkáme, že mají „duši“ – bez ohledu na úroveň jejich rozumových schopností –, a je to tak zřejmě správné. Přitom je myslitelné nesporné, že přinejmenším některá zvířata projevují v různé míře to, čemu poněkud

vágně říkáme „duše“ – tedy projevy emocí a určitého vědomého jednání.

Pokud přijmeme názor, že „zvířata jsou obdobou hloupých lidí“, začneme asi mít trochu problém s tím, že tyto tvory pojídáme nebo je používáme k pokusným účelům.

Bojovat za přiznání stejných práv zvířatům jako „hloupým lidem“ je ale přece jen asi trochu přemrštěné; přiměřené ale jistě je dbát o to více na to, abychom zvířatům pokud možno nezpůsobovali zbytečně utrpení.

Do duše nám nemluve

Před časem jsem diskutoval s jedním všestranně vysoce vzdělaným katolickým intelektuálem. Skoro ve všem jsme si notovali, zvláště jsme se shodovali v pozitivním názoru na mého oblíbeného Pierra Teilharda de Chardin. Když jsem ale řekl cosi ve smyslu, že „zvířata jsou hloupí lidé a mají také duši“, velmi se rozčílil, řka: „To byste si ale o tom nejdřív měl něco přečíst, než něco takového řeknete.“ Na moji chabou námitku, že to je přece běžný názor dnešních biologů, mi ostře odvětil, že to jsou věci, do kterých nemají biologové co mluvit.

Někteří jiní lidé, s nimiž jsem na toto téma zapředl hovor, mi klasicky namítali, že zvířata si nejsou vědoma své „osobní“ existence (svého „já“). No – já tedy nevím, zda tohle můžeme tvrdit – spíš bych řekl, že i tady platí ta analogie s malými dětmi, kterým bych také neupíral schopnost sebeuvědomění.

Dalším klasickým argumentem je, že zásadní kvalitativní rozdíl mezi psychikou lidí a zvířat spočívá ve schopnosti uvědomovat si vlastní smrtelnost a vnímat „transcendentní“ aspekty bytí (viz výrok klasika „Není známo, že by mravenci v nějakém mraveništi postavili sochu Velkému mravenci“). Ani tady bych si nebyl jist – myslím, že alespoň některá zvířata si asi uvědomují, co je smrt, a tuší, že je čeká. Onehdy jsem viděl jaký-

Pokud přijmeme názor, že zvířata jsou obdobou hloupých lidí, začneme asi mít problém s tím, že tyto tvory pojídáme nebo je používáme k pokusným účelům

si pořad BBC, ve kterém sloni, kteří naražili na kosterní pozůstatky svého druhu, jevíli jasné známky znepokojení a jakéhosi smutku.

A pokud jde o nějaké to prožívání „transcendentna“ – vždyť prostě nemáme možnost se dozvědět cokoli o vnitřních pocitech a prožitcích těchto tvorů! Kdo ví, co cítí a na co myslí třeba kočka, když se sejdou ke svým hlučným seancím při úplňku, nebo kytovci při svých oceánských zpěvech. Na otázku z titulu článku bych tedy odpověděl určitě kladně a doplnil bych, že některá zvířata mají té „duše“ víc a jiná méně; jediný „malý“ problém zůstává v tom, co to vlastně je ta „duše“.

Produkt složitých interakcí

Tak tedy – co je to vlastně „duše“ (psyché)? To je samozřejmě téma, o kterém byly napsány tisíce knih a článků a ke kterému asi sotva právě já nyní nějak podstatně přispěji. Encyklopedické definice duše jsou poněkud vágní. Ale asi všichni přibližně víme, co to je, když se řekne „psychika“, respektive duše. A samozřejmě víme, že existují i nejméně dva vědní obory, které se „duší“ a duševními záležitostmi zabývají – psychologie a psychiatrie.

Na povahu oné záhadné entity existují

dva principiálně odlišné názory. První, přírodovědecký, respektive „materialistický“ předpokládá, že to, čemu říkáme „duše“, je produktem extrémně složitých molekulárních interakcí mezi neurony mozku „vyšších“ živočichů, zvláště člověka, že je to jakýsi „emergentní jev“ objevující se na určitém stupni organizovanosti nervového systému. Ano, je to jaksi příliš vágní „definice“, ale podstatou prostě je, že „duše“ a psychické projevy jsou „pouze“ plodem extrémně komplexně organizované hmoty. Tento model vede k předpovědi, že zcela lidský typ „umělé inteligence“, včetně veškerých „duchovních“ projevů by mohl být vytvořen uměle, třeba i nebiologicky (něco jako onen palubní počítač Hal ve slavné Clarkově sci-fi „2001 – Vesmírná odysea“). Tento názor je v souladu s „monistickým“ filozofickým názorem, že totiž svět je „autonomní“ a má jednotný základní hmotný princip, ze kterého vyvěrá i to, čemu říkáme „duše“, a vše, co s tím souvisí.

Druhý, „dualistický“ názor má za to, že svět je „heteronomní“, založený na dvou principech – hmotném a duchovním. Onen duchovní svět, respektive „duchovní bytosti“ (Bůh, andělé, démoni), do hmotného světa různými způsoby vstupuje a ovlivňuje, respektive ovládá dění v něm. Tělo, přesněji řečeno mozek, je v tomto pojetí jen jakýmsi „nosičem“ duše – v některých náboženstvích „nesmrtelné“, která je jakýmsi „výhonkem“ duchovního světa do světa materiálního. Duše je v některých náboženstvích a filozofických systémech natolik nezávislá na onom materiálním nosiči, že jej po smrti může opustit a nějakým způsobem nadále „existovat“ coby součást „duchovního světa“, případně vstupovat do jiného hmotného nosiče – těla, nebo čekat na budoucí vzkříšení původního těla, do kterého opět vstupuje a bude s ním na věky žít.

Někdy v pubertě mě uchvátila povídka

Jacka Londona *Tulák po hvězdách*. Vypráví o vězni, který dokázal přecházet neuvěřitelně dlouhou dobu spoután sadistickými dozorcí tak, že se jeho duše uvolnila z těla a putovala časem a prostorem. Podobně si relativní nezávislost „duše“ představují třeba příznivci experimentálního psychologa Stanislava Grofa, kteří tvrdí, že duši je možno „uvolnit“ ve „změněných stavech vědomí“ navozených třeba pomocí psychotropních látek. Jako důkazy o nezávislé existenci duše se také často uvádějí zážitky lidí, kteří prošli fází klinické smrti a byli navrženi do života.

Mystické zážitky

Velmi účinným fyziologickým farmakologickým způsobem navození „změněného stavu vědomí“ včetně mystických zážitků a pocitů „odpoutání duše od těla“ je poměrně jednoduchá sloučenina, dimethyltryptamin, která je obsažena v některých halucinogenních rostlinách a v malém množství je produkovaná i v našem organismu.

Je tedy docela dobře možné, že některé mystické zážitky mohou být „materialisticky“ vysvětleny nějakými výrony této fyziologicky aktivní látky v mozku, třeba při extrémní situaci klinické smrti. Alternativním „duchovním“ vysvětlením by ovšem mohlo být, že některé chemikálie, dechová nebo jiná cvičení napomáhají oné separaci duše od těla.

Ačkoli by se zdálo, že například pro křesťany, ale i věřící většiny jiných náboženství je jedinou přijatelnou možností onen dualistický koncept „duše–tělo“, není tomu docela tak. Před několika lety mě velmi zaujala kniha Rogera Lenaerse *Sen krále Nabukadnezara*. Tento jezuita argumentuje, že pro moderního křesťana odkojeného duševně racionálnítou je daleko spíše přijatelné a uspokojivé „monistické“ (autonomní) pojetí světa, ve kterém je i to, čemu říkáme „Bůh“ neoddělitelnou součástí a „prapodstatou“ světa. Velice se mi líbí to, jak řeší vztah Boha–tvůrce a jeho díla (světa): v tradičním pojetí je tvůrce od díla jasně oddělen – asi jako malíř od svého obrazu.

V Lenaersově a vlastně už třeba Spinozově pojetí je lepším přirovnáním vztahu Tvůrce a jeho díla třeba vztah uměleckého tanečníka a jeho díla – tvůrce je v tomto případě neoddělitelný od díla – ale v tomto přirovnání je samozřejmě ten tvůrce i něčím mnohem víc – nerealizuje se jen svým uměleckým dílem, ale jeho existence má i mnoho jiných – a třeba i mnohem důležitějších – aspektů.

Existuje nějaký způsob, jak prokázat, že fenomén „tuláka po hvězdách“ je reálný? Myslím, že by se to testovat dalo poměrně jednoduše. Nedávno jsem si někde všiml zprávy, že jakási anglická pacientka po procitnutí z narkózy tvrdila, že během operace její duše opustila tělo, pozorovala průběh operace a viděla i předměty kdesi v předsáli, jež z operačního stolu vidět prostě nemohla. V onom článku se říkalo, že angličtí badatelé plánují kontrolovaný pokus, ve kterém se bude objektivně zjišťovat, zda se takové věci opravdu dějí, zda někteří pacienti budou schopni prokazatelně identifikovat nějaké testovací předměty spolehlivě nepozorovatelné pacientem. Pokud by takový pokus opravdu prokázal fenomén „tuláka po hvězdách“, mělo by to samozřejmě zásadní a dalekosáhlé důsledky pro monistický přírodovědecký koncept světa.

Nemusím asi zdůrazňovat, že nevěřím, že se něco takového prokáže. Věřím naopak, že správný a vše dobře vysvětlující je onen monistický přírodovědecký světový názor, který se dá docela dobře skloubit i s „rozumným“ náboženstvím Lenaersova typu. I mně se ale na druhé straně zdá, že jakoby „objektivně“ existuje i jakýsi „nemateriální“ svět, ze kterého například matematikové objevují podivuhodné abstraktní zákonitosti a vztahy evidentně nezávislé na materiálním světě. Dokonce se mi zdá, jako by i třeba hudební skladatelé netvořili svá geniální díla tak zcela „de novo“, ale spíše jako by „vytáhali“ něco, co už předem nějak existovalo v jakémsi „světě idejí“.

Ale to bude asi jen nějaký klam – však i v tom materiálním světě existuje spousta neuvěřitelných věcí – třeba v biologii; jejich neuvěřitelnost svědčí nejspíše o naší nedostatečné představivosti.

Nejen lidé, ale i sloni truchlí nad mrtvými svého druhu

FOTO PROFIMEDIA.CZ

Autor (1949) je profesor imunologie na Přírodovědecké fakultě UK a bývalý ředitel Ústavu molekulární genetiky AV ČR.